

TRIBUNA D'ARQUEOLOGIA

2002 - 2003

© Generalitat de Catalunya i autors
Edició del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya
Preimpressió: Víctor Igual, Còrsega, 237. Barcelona
Impressió: Printing, SL. Súria
Dipòsit legal: B. 31.475-2005
ISSN: 1130-7781
ISBN: 84-393-6859-3

Les termes públiques de Tàrraco i la monumentalització de la façana marítima de la ciutat

MOISÈS DÍAZ¹, MONTSERRAT GARCÍA¹, JOSEP M. MACIAS²,
CÈSAR A. POCIÑA¹

El desenvolupament urbanístic de la Tàrraco altimperial es manifestà a partir de l'expansió dels seus barris perifèrics i per l'inici d'un procés de monumentalització que conclogué amb la construcció de l'amfiteatre a inicis del segle II dC. La construcció de la seu del *Concilium Prouvinciae Hispaniae Citerioris* representa el moment culminant d'aquest procés de consolidació urbana i social, íntimament relacionat amb la capitalitat provincial, concessió de l'*ius latii* i la plenitud de l'explotació econòmica del *territorium* de la ciutat.

Les darreres actuacions a la part baixa de Tarragona mostren que aquest procés també es manifestà a l'àrea portuària de la ciutat. Si el *Concilium Prouvinciae* pertany a l'esfera de representació imperial, les transformacions de l'entorn del *portus tarraconis* expressen la vitalitat social i econòmica del municipi. En aquest sentit, les reformes desenvolupades en el recinte del fòrum de la colònia i la construcció del teatre, més el seu recinte annex, representen la monumentalització dels espais més representatius de les elits municipals. De manera paral·lela a aquest procés urbanístic ben conegut (vegeu Mar *et alii*, 1983; Ruiz de Arbulo, 1999 i Macias, 2000), l'àrea portuària de la ciutat experimentà un seguit d'intenses transformacions que, a través de les darreres excavacions, es troben actualment en fase de definició.

Aquest document dóna continuïtat a un treball monogràfic sobre les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco identificades en el solar núm. 33 del carrer de Sant Miquel i recentment fet en el marc del projecte de recerca de Tàrraco impulsat des de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Macias, 2004 i en premsa). Aquesta excavació arqueològica, juntament amb altres efectuades en els carrers d'Apoda-

1. Codex – Arqueologia i Patrimoni

2. Institut Català d'Arqueologia Clàssica

ca, de Castaños i del Dr. Zamenhoff, desenvolupades fonamentalment per l'empresa CODEX – Arqueologia i Patrimoni, han permès l'obtenció de nous indicis sobre el desenvolupament portuari de la ciutat i la interacció entre els espais lúdics (teatre i termes) i els d'emmagatzematge i redistribució comercial (fig. 1).

El procés de monumentalització de la façana marítima s'inicià a l'extrem oriental de la badia del tossal tarragoní i es desenvolupà en direcció oest cap a la desembocadura del riu Francolí. Aquest procés sembla manifestar-se clarament a partir de l'etapa augustea, coincidint amb l'expansió suburbial de la ciutat i amb la proliferació d'assentaments agrícoles en el territori. S'ha identificat la construcció de recintes portuaris en els solars número 10 del carrer de Sant Josep i número 5 del carrer de Sant Miquel. A finals del segle I dC es detecta la construcció de grans magatzems sobre antics espais d'aiguamolls (carrer de Sant Miquel, 33). Es va retallar un segment dels penya-segats occidentals del turó, de 15 metres de caiguda, i per sobre del

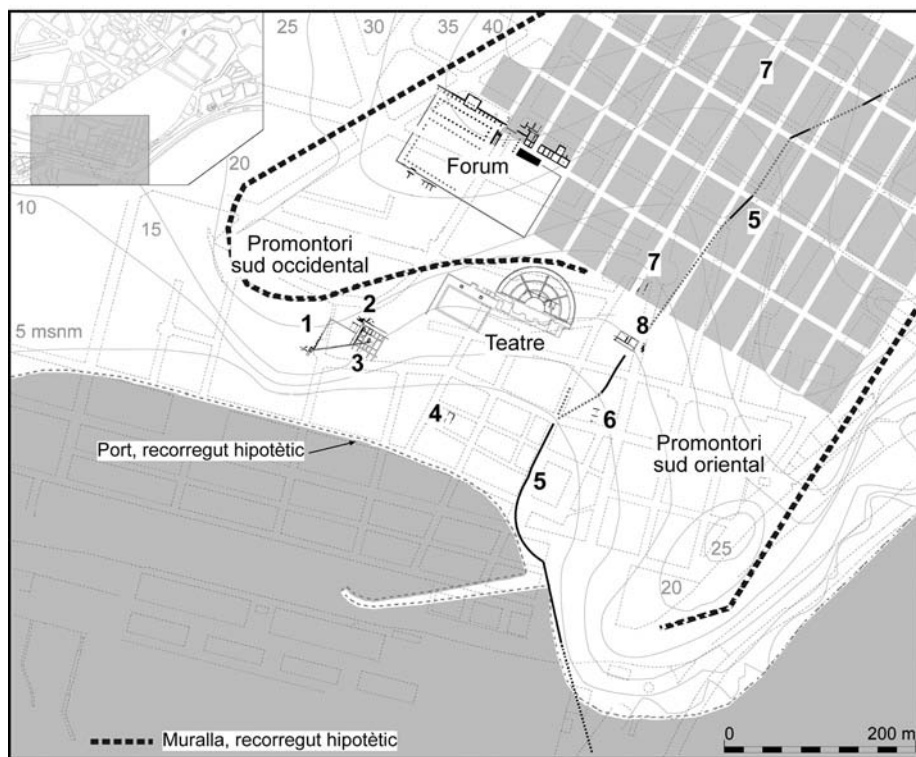

Figura 1. Planta general de la badia portuària de Tarragona. 1, carrer de Castaños, 1; 2, carrer del Dr. Zamenhoff, 2; 3, carrer de Sant Miquel, 33; 4, carrer de Sant Josep, 10; 5, col·lector principal d'aigües residuals; 6, carrer de Sant Miquel, 5; 7, cardo maximus; 8, carrer d'Apodaca i solar número 7. Planimetria base: Aleu 1983, Macias 1999 i en premsa.

paisatge natural s'aixecaren murs d'*opus caementicium* per constituir caixes de drenatge de més de dos metres d'alçada que es reompliren de graves. També es traçaren canalitzacions inferiors per tal de minimitzar les crescudes de la capa freàtica que poguessin entorpir el funcionament dels nous *horrea*. Més a l'oest es projectà una nova i extensa àrea portuària constituïda per *viae* i *horrea* en bateria (Pociña/Remolà, 2001).

Paral·lelament a la construcció dels nous equipaments portuaris a l'extrem oriental de la badia s'aixecaren el teatre, el recinte annex i unes possibles termes públiques a l'extrem superior del carrer d'Apodaca. Des del punt de vista topogràfic el teatre aprofitava l'orografia del tossal per tal de facilitar la construcció de la *cavea* i el seu emplaçament permetia una accessibilitat perfecta a través dels *cardines* de la ciutat; mentre que les termes es construïren dalt del promontori oriental en què finalitzava la muntanya convertint l'edifici en un mirador marítim. La funció i representació d'ambdós espais públics no es pot dissociar del fòrum municipal, reformat durant el segle I dC. Així mateix cal destacar la proximitat amb el *cardo maximus* que unia la zona portuària amb l'àrea residencial intramurs. Tots aquests elements mantenen una clara relació de proximitat urbana, tal com es posa de manifest en altres indrets i que, en el cas de Tàrraco, s'adaptà als condicionants de l'orografia natural (cfr. Ruestes, 2001; Bouet, 2003). Des del punt de vista ideològic els nous recintes lúdics reflecteixen noves polítiques urbanes i socials iniciades sota el principat d'August amb l'objectiu de potenciar l'*otium* urbà apostant per la construcció de termes públiques i per la difusió dels *ludi scaenici* com a àrees de trobada social. Unes altres termes, de morfologia indeterminada i de cronologia altimperial, foren aixecades dalt del promontori sud-occidental de la ciutat, en l'indret ocupat actualment pel número 2 del carrer del Dr. Zamenhoff. Desconeixem profundament les característiques d'aquest conjunt termal, si bé cal relacionar-lo amb l'àrea pública situada al sud del recinte forense i que, com les anteriors, esdevingueren un mirador de la badia portuària.

De forma indirecta l'excavació desenvolupada en el solar núm. 1 del carrer Castaños ens permet apreciar les activitats de monumentalització del sector meridional del fòrum de la ciutat limitat, teòricament, pel tancament de la muralla republicana i aixecat entre els 20 i els 27 metres sobre el nivell del mar. L'estructura aterracada del fòrum de la colònia confrontava amb una gran plaça oberta on s'han documentat una sèrie de *tabernae* (Macias 2000, Díaz/Macias 2000) i on els escassos indicis arqueològics indiquen la presència de recintes d'envergadura (Miró 1994). El solar del carrer Castaños es troba als peus del promontori occidental de la ciutat, tot just sota l'àrea anteriorment esmentada i entorn de 3 a 6 metres sobre el nivell del mar. Aquí documentarem el tancament oest dels recintes portuaris del número 33 del carrer de Sant Miquel i, entorn de mitjan segle III, un gran abocador de residus urbans generat amb posterioritat a un gran incendi que tingué lloc a la part superior del turó. De l'abocador s'han recuperat uns 95.000 fragments ceràmics i 218 elements arquitectònics, fonamentalment carreus, però també elements d'arquitectura decorativa. L'estratigrafia ha demostrat que tots aquests materials foren llençats des de dalt del turó contigu.

Els elements més representatius d'aquest conjunt arquitectònic defineixen un marc estilístic on predominen les tendències de primera meitat del segle I dC, totalment vinculades als models itàlics (Díaz *et alii*, en premsa). En general, el seu tractament decoratiu s'aproxima al d'alguns elements del fòrum municipal de Mèrida i també s'observa un clar procés de marmorització, com a conseqüència d'una nova concepció artística palesa inicialment a Còrdova i Mèrida (Márquez, 1998; Barrera, 2000), i que en altres ciutats, com ara Tàrraco, va tenir lloc en una fase més tardana (Gutiérrez, 1988, 112). A Tàrraco la marmorització es detecta intermitentment a l'època julioclàudia. El fòrum de la colònia, reformat entorn la primera meitat del segle I dC presenta materials locals o regionals. L'ús del marbre no es consolidà fins a la construcció del *Concilium Prouinciaie*, tant pel que fa als capitells com als recipients ornamentals (Koppel/Rodà, 1996, 141-147, làm. 5-10).

Dels elements recuperats a l'abocador destaquem dues bases àtiques (una amb plint i l'altra sense), dos capitells jònics i dos de corintis. La base àtica sense plint, amb la seva seqüència característica es va efectuar conjuntament amb l'imoscap (definit per una lleu curvatura), particularitat pròpia dels exemplars tardorepublicans i protoaugusteus, ja que fins a l'època d'August no es va produir la separació. Aquestes bases, freqüents des del segle II aC, van tenir la seva màxima difusió entre el segle I aC i la primera meitat del segle I dC. Les característiques de la nostra no permeten precisar la seva cronologia si bé algunes apunten cap a una datació anterior a l'època d'August (fig. 2a).

La base àtica amb plint conserva tots els elements característics (fig. 2b). El nostre model, amb dos tors similars separats per una escòcia lleugerament parabòlica i de poca obertura, i amb independència respecte a l'imoscap del fust (Márquez, 1998, 117), està àmpliament documentat en les penínsules Ibèrica i Itàlica des del període augusteu fins al segle III, i sobretot a les èpoques julioclàudia i flàvia. El nostre exemplar es diferencia de la majoria, per la suma d'un plint de 26 centímetres que ocupa gairebé la meitat de la seva altura, fet que sembla compensat per l'escàs desenvolupament dels dos tors i l'escòcia.

Els capitells jònics mostren una uniformitat decorativa en el front i menys en els *pulvini*, però també s'han observat lleus diferències que indicarien que són dues variants provincials del mateix model. Sobre el summoscap apareix l'equí però, a partir d'aquí, presenten trets distintius ja que si bé un capitell posseeix un collarí sobre el qual hi ha tres òvuls invertits separats per sagetes i l'àbac amb *scamillus* (fig. 2c), el segon només conserva dos òvuls idèntics als de l'anterior capitell (fig. 2d). La tipologia dels òvuls i la «tècnica deficient» que mostra l'execució del front indiquen l'origen local/provincial de les peces. La presència dels tres òvuls en el *kyma* enfront els cinc dels exemplars temporalment precedents aporta una cronologia d'època julioclàudia. A pesar de les diferències en la tipologia i en el tractament dels motius dels coixinets, els paral·lels localitzats confirmen aquesta cronologia.

Des d'un punt de vista cronològic han estat més rellevants dos capitells corintis que corresponen a dues tradicions distintes. El primer, amb reminiscències de l'estil del Segon Triumvirat (fig. 2e), s'ha datat a la fi de l'època augustea o en un pe-

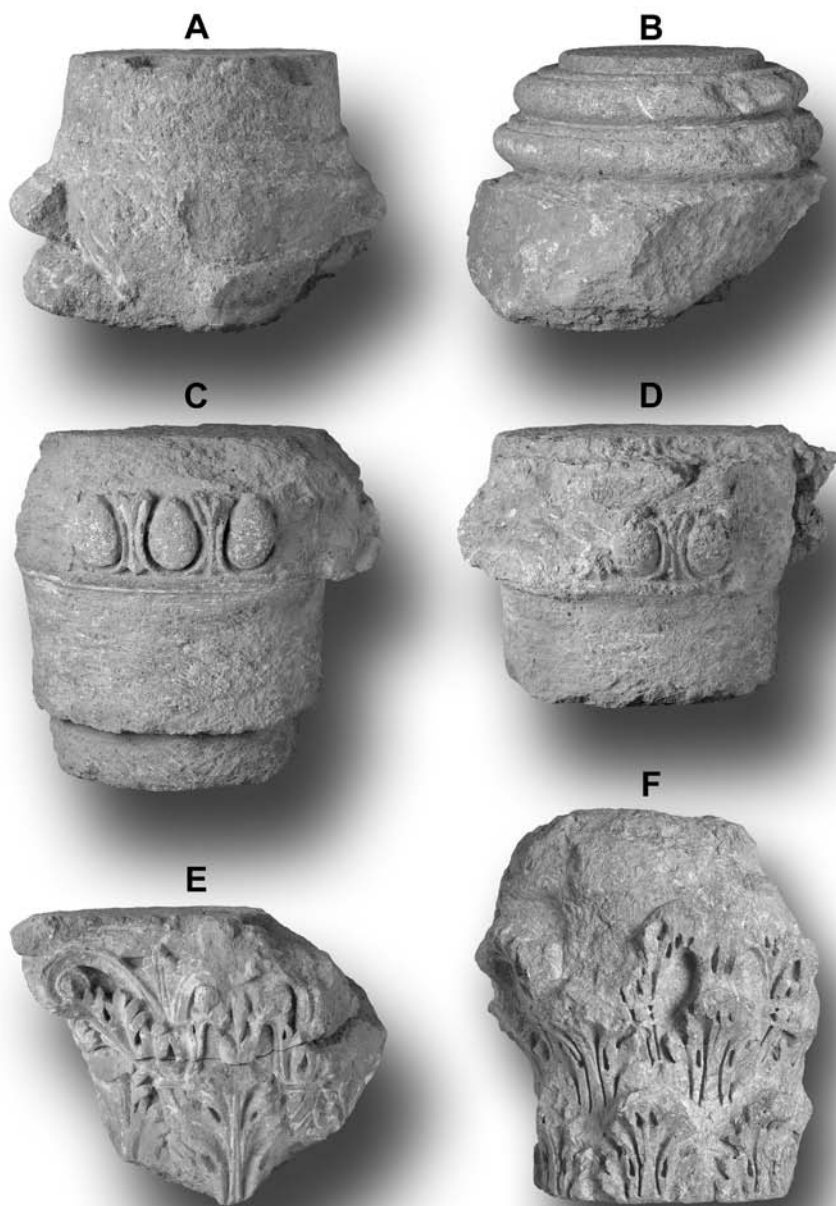

Figura 2. Elements arquitectònics recuperats al número 1 del carrer de Castaños (Arxiu MNAT - R. Cornadó).

ríode immediatament posterior. El segon pertany a un estadi més evolucionat, gairebé del final de l'època julioclàudia, i s'aproxima als models decoratius flavis (fig. 2f). En el primer capitell, la decoració del *kalathos* eren tres fulles (de cinc lòbuls de quatre pètals amb els extrems lleugerament apuntats) de la *secunda folia*, gairebé adherides al cos de la peça. El model del nostre capitell té el seu origen en l'estil segon Triumvirat, encara que les seves característiques ens remeten a una evolució. Els trets que ho relacionen amb la tradició precedent són: la morfologia lacrimal inclinada de les zones d'ombra, la forma del tronc dels caulicles definit a partir d'incisions espiraliformes i l'orla amb dos filets horitzontals i la morfologia de cinta plana de les hèlixs. No obstant això, el naturalisme dels elements anteriors i l'existència, entre el sector inferior de les hèlixs i l'àbac, d'una fulla que substitueix els roleus amb una roseta propis de la tradició precedent, ens apropen a una nova concepció artística (Ramallo/Ruiz, 1998 86-88). El segon capitell corinti, gairebé sencer, posseeix trets que l'allunyen de l'anterior i l'aproximen al corrent desenvolupat entorn de mitjan l'època julioclàudia, o de finals d'aquesta, quan es va generalitzar el trepant. Gairebé la meitat de l'alçària del *kalathos* està formada per dues corones de fulles d'acant amb digitacions lanceolades i gairebé verticals, que defineixen un aspecte intermedi entre les zones d'ombra triangulars de l'època de Tiberi enfront les gairebé verticals del període flavi (Barrera, 2000, 151-152). L'ús del trepant també és evident en els caulicles, formats per un tronc lleument inclinat (efectuat mitjançant solcs) i coronats per una orla amb dos llistons que delimiten concavitats a manera de perles.

Òbviament desconeixem la naturalesa dels edificis que incorporaven aquests elements arquitectònics. Malgrat això la ubicació de l'abocador i la seqüència estratigràfica apunten al fet que aquests recintes es trobaven en la part superior del turó i posen de manifest que, durant la primera meitat del segle I dC proliferà la construcció d'edificis públics al sud del fòrum de la colònia. Fou la culminació d'un plantejament urbanístic i escenogràfic condicionat per l'orografia natural i resolt mitjançant la disposició de *terrasses urbanes* coronades pel fòrum de la ciutat (cfr. Ruiz de Arbulo, 1999).

Aquesta estructuració urbana es mantingué de forma inalterable fins a finals del segle II o inicis del III, període en què es detecta la inutilització del teatre i l'abandó de les estructures portuàries dels carrers de Sant Miquel i de Sant Josep. A més, determinades àrees suburbials de la ciutat també entraren en desús (Macias, 1999, 302). L'àrea del teatre, les termes del carrer d'Apodaca, les estructures del núm. 5 del carrer de Sant Miquel foren objecte d'una profunda reconversió a espais de residència que va posar de manifest la desaparició d'una àrea pública integrada per recintes lúdics i econòmics. En aquest període, finals del segle II o preferentment primera meitat del segle III, es produí la construcció de les termes públiques que van ser localitzades en el solar número 33 del carrer de Sant Miquel i que s'han identificat amb les *Thermae Montanae* esmentades en la inscripció CIL II, 4112 = RIT 155. Els nous banys foren el fruit d'una nova concepció social on les pràctiques termals tingueren un protagonisme cabdal i on, des del punt de vista morfològic, el

model arquitectònic conegut com a *termes imperials* es trobava en auge. Aquest model arquitectònic i funcional ha estat establert a partir de la constatació d'un eix axial integrat per la successió canònica de *natatio-frigidarium-caldarium*. L'edifici representa la implantació d'un nou recinte públic d'acord amb les preferències de la societat romana i que, fins a cert punt, pot interpretar-se com el nou epicentre lúdic de l'àrea portuària. A més, les termes es mantingueren en ús fins al segle v dC i van ser, després de la desaparició del fòrum de la colònia, el principal espai lúdic de caire quotidià de la ciutat.

L'edifici termal sobrevisqué als trasbalsos de la segona meitat del segle III i, en especial, a la invasió franca de la ciutat que, a tenor dels darrers resultats arqueològics, es detecta fonamentalment a la part baixa de Tàrraco. Són clars indicis d'aquest fet històric la formació de l'abocador del carrer de Castaños, les evidències d'incendi i de reforma de les *thermae montanae* i també les transformacions de l'àrea portuària del PERI-2. A l'extrem occidental del suburbi portuari s'ha constatat darrerament, tant en les àrees residencials com en les d'emmagatzematge, indicis d'abandó i enderroc que en alguns casos presenten evidències d'exposició al foc (Macias/Remolà, en premsa).

Quant a les termes públiques, els treballs arqueològics desenvolupats entre els anys 1994 i 1998 donaren peu a la identificació parcial d'un edifici termal del qual s'han excavat parcialment uns 800 m², i la restitució hipotètica planteja una àrea de 3.000-3.500 m² per al conjunt de totes les dependències associades canònicament als complexos lúdics coneguts com a termes imperials. La disposició del complex i la vertebració de les diverses estances fou conseqüència de l'aprofitament, com a fonaments, dels murs d'antics magatzems altimperials. Conseqüentment, les termes mantingueren la disposició urbanística definida durant el segle I dC, i que era hereva de l'antiga ordenació urbana tardorepublicana, a més d'aprofitar en part els antics accessos de caire portuari. La presència de les estructures portuàries del segle I ha estat un factor determinant en la restitució hipotètica del conjunt termal, donat que les hipòtesis interpretatives d'ambdós conjunts –*horreum* i *thermae*– es corroboren mútuament (fig. 3).

La identificació de l'eix central dels banys ha estat fonamental per a la restitució teòrica de la planta (fig. 4). A més, l'esquema simetricoaxial d'aquest tipus d'establiments termals, permet que les estances documentades per nosaltres al costat occidental del complex puguin tenir la seva rèplica teòrica en el costat oriental. Hem pogut documentar un dels dos accessos septentrionals del conjunt termal. Es troben en una posició encaixonada entre les termes i les diferents terrasses urbanes que ocupaven part del penya-segat. Aquest *accessus* manté la funció de l'antic *angiportus* portuari i permet l'ingrés a la meitat occidental dels banys. A l'esquerra de l'entrada s'ha trobat una petita estança quadrada –*latrina*– que aprofita íntegrament els murs de l'antic *horreum* que definien un àmbit ubicat a la cantonada i que, per aquest motiu, disposava d'un accés encarat a l'*angiportus*. Les latrines s'han identificat a partir de la presència dels canals inferiors de desguàs, en disposició perpendicular i amb una secció característica d'aquestes estructures higièniques. Els canals

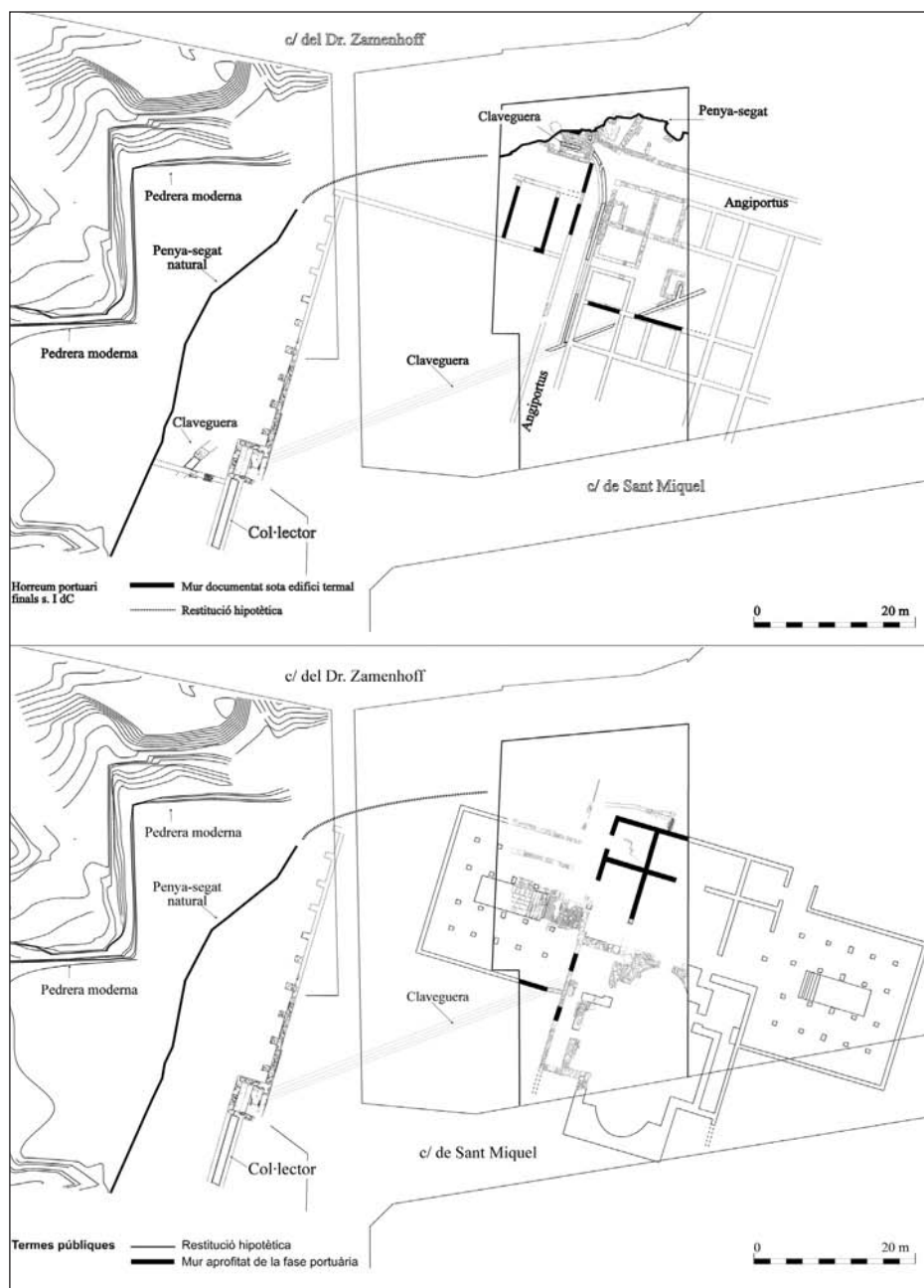

Figura 3. Plantes dels edificis portuari i termal localitzats al número 33 del carrer de Sant Miquel.

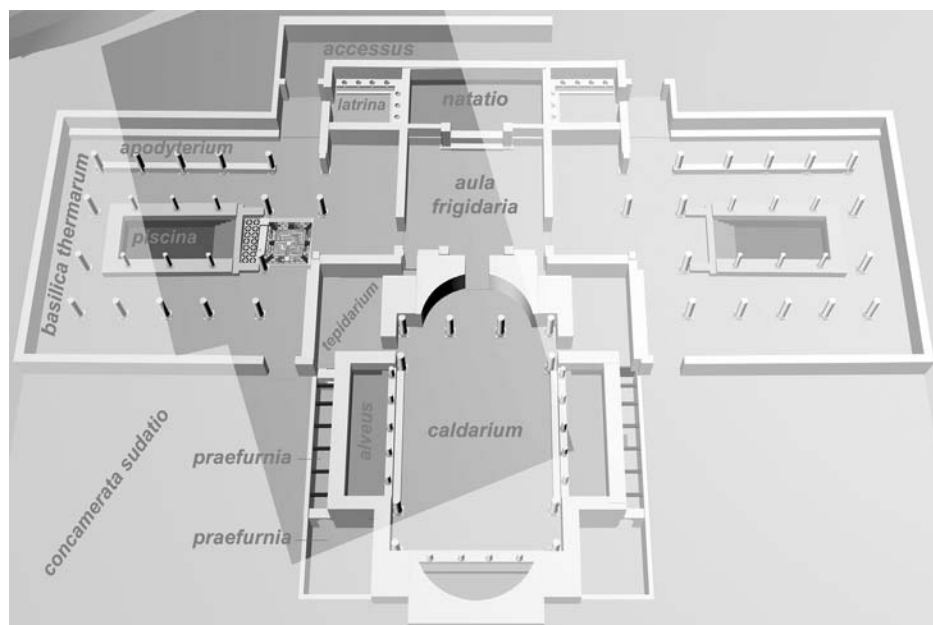

Figura 4. Restitució hipotètica del conjunt termal del carrer de Sant Miquel.

aprofiten un baixant anterior que connecta amb una de les conduccions d'evacuació i drenatge de les aigües, tant del nivell freàtic com de la part superior del penya-segat.

Des de l'accés s'arribava a un gran recinte porticat d'uns 15 metres teòrics d'amplada i que excedia la superfície de l'excavació. És un espai estructurat en cinc naus amb la central de dimensions més grans. Aquí ha estat on s'ha identificat una piscina d'uns 4,5 metres d'ampla i amb unes escales/banc en un dels seus extrems. És un recinte polivalent conegut en la bibliografia científica com *basilica thermarum* i on es podien desenvolupar diverses activitats: palestra per als exercicis físics a cobert, zona de reunions socials, *apodyteria*, sala de recepció, sala d'entreteniment, etc. La seva versatilitat la converteix en una combinació d'*apodyterium* i *frigidarium*. En el nostre cas limita amb un frigidari tripartit i estableix un eix de circulació transversal amb relació a l'eix longitudinal definit per un dels accessos als banys. És en el punt de cruïlla dels dos trajectes on hem documentat un mosaic d'orla de muralla amb laberint central, que limita, en direcció a la piscina, amb una inscripció musivària –pràcticament desapareguda– i un mosaic compost de cercles secants.

També des d'aquest recinte es devia accedir a l'àrea calefactada de l'edifici. Hem de suposar la presència de tepidaris simètrics i altres sales pròpies de la *concamerata sudatio* que definien un cos arquitectònic que flanquejava el gran caldari central. Hem documentat part d'aquest gran recinte més evidències d'un dels seus *alveus* laterals i de les estances perimetrals de servei amb els seus corresponents

praefurnia. Des d'un dels tepidaris laterals es devia poder accedir a l'interior del *caldarium* i, des d'aquí, mitjançant una sala absidal, a l'*aula frigidaria* i posteriorment a la *natatio*.

L'anàlisi global de la planta arquitectònica teòrica defineix una morfologia de sales composta per un *frigidarium* tripartit flanquejat per dos *piscinae* simètriques, que en el nostre cas es troben integrades en les *basilicae thermarum* annexes. Més una piscina de dimensions més grans que marca el límit de la façana septentrional en l'eix de la composició: la *natatio*. És un esquema molt usat en les termes de tipus «imperial», que ja apareix en el primer edifici d'aquesta classe, les termes de Neró a Roma, i que també trobem en les termes de Caracalla. No es poden oblidar tampoc els nombrosos exemples nord-africans, molt semblants als de Tàrraco, com són les termes adrianees de Leptis Magna on, com a Tàrraco, les *piscinae* laterals estan flanquejades per una columnata dins d'una sala porticada de funcionalitat diversa. Finalment s'han de citar paral·lels molt similars com són les grans termes occidentals de Cherchel, les grans termes orientals de Mactaris o les grans termes de Cuicul, que corroboren l'adscripció dels banys públics del port de Tàrraco a aquesta categoria d'edificis. La proposta teòrica elaborada planteja el segon complex termal de tipus «imperial» de la península Ibèrica, juntament amb el dels Arcs I de Clúnia. Com hem vist, les similituds més grans es produeixen amb els exemples nord-africans, d'altra banda els més nombrosos i més ben coneguts. Molts d'aquests es construeixen sota l'imperi dels Severs, a finals del segle II i durant el segle III, o bé es produeixen durant aquest període reformes o ampliacions de banys anteriors.

Amb relació als elements arquitectònics cal destacar els exemplars recuperats, alguns dels quals poden pertànyer als suports de la *basilica thermarum*. Les seves característiques mostren un model estilístic iniciat a l'època adrianea i que perdurà fins als segles IV-V. És una evolució marcada per l'assimilació de models inèdits de procedència oriental, entre ells, els capitells corintis asiàtics (Gutiérrez, 1992, 147).

Destaquem un capitell jònic (fig. 5 a-b) que mostra gran part dels trets que defineixen l'evolució d'aquest tipus en els segles II/III. Sobre el summoscap hi ha un collarí de perles i astràgals i, a sobre, una corona de pètals amb nervi central. L'àrea frontal simplificada presenta un *kymation* amb tres òvuls de forma apuntada, enfront del seu major desenvolupament en els capitells precedents, i separades per sagetes (Gutiérrez, 1988, 67). L'únic coixinet conservat posseeix un *balteus* amb una fulla d'acant amb delimitacions del tipus A, definides per un bastonet a cada costat (Gutiérrez, 1992a, 52, fig. 11a). La proliferació d'aquests capitells, en els segles III-IV, va tenir una incidència considerable a Roma i a Òstia, fet que també es constata a Tarragona.

De manera anàloga, es produeix una transformació en el tractament dels capitells corintis, la qual cosa es tradueix, o bé en una simplificació de les seves formes, o bé en la desaparició d'alguns elements definitoris en períodes precedents. Ambdós trets apareixen reflectits en el nostre conjunt, a partir d'un capitell corinti de pilastra on no es va usar el trepant (fig. 5c). El *kalathos* té dues corones de fulles d'acant, gairebé semicirculars i adherides al cos de la peça, que es desenganxen lleument en

la part superior, tret que no apareix fins al segle III dC. Les zones d'ombra són gairebé inexistent. Els caulicles, pràcticament verticals i voluminosos, són esquemàtics i presenten lleus incisions en el tronc. Gran part d'aquestes característiques apareixen en altres capitells de Tarragona.

Un dels elements més rellevants (fig. 5d), tant pel seu bon estat com pel tipus de capitell de què es tracta, és un exemplar corinti asiàtic, model àmpliament documentat a Còrdova i Itàlica, però total o pràcticament inèdit en ciutats com Mèrida o Tarragona. En aquest cas, el model cordovès (Márquez 1993, 157-162) s'allunya de la nostra peça per l'esquematisme dels seus elements, inherent a les peces tardanes (la majoria del segle IV) enfront del naturalisme del nostre. La peça presenta dues co-

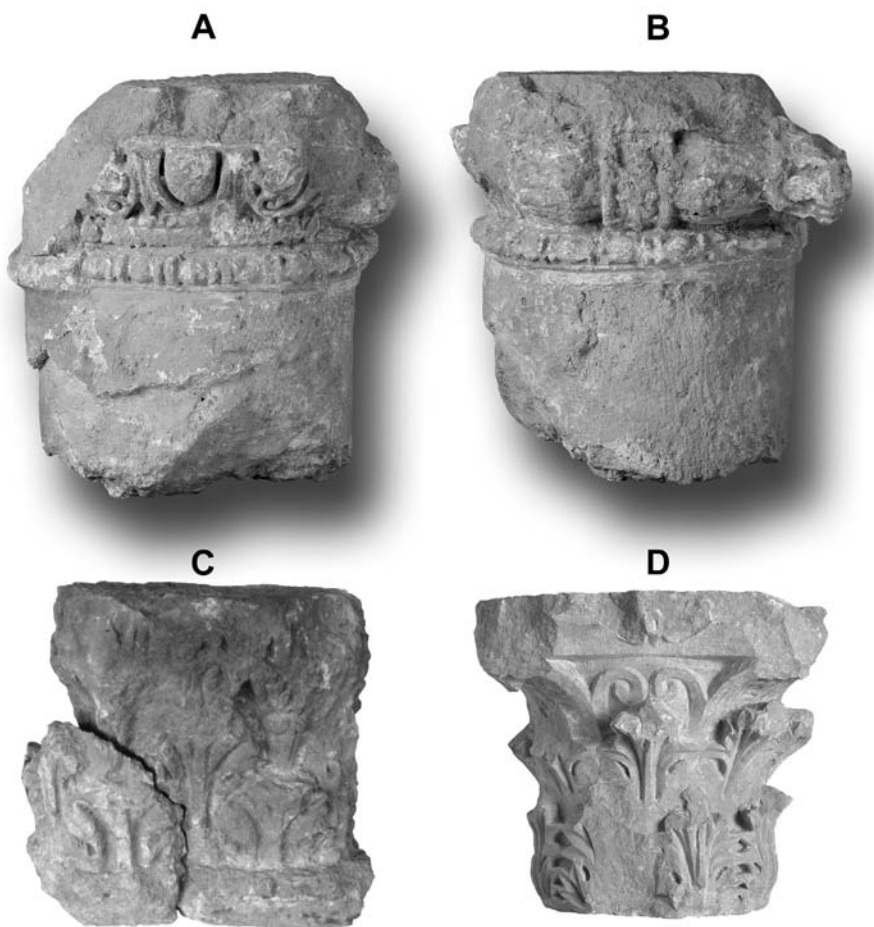

Figura 5. Elements arquitectònics dels banys públics (Arxiu MNAT - R. Cornadó -a, b i d-; Arxiu CODEX -c-).

rones de fulles d'acant espinós absolutament desplegades i fixades a la superfície del *kalathos*. Les de la *ima folia* s'organitzen en cinc lòbuls formats per tres minúscules fulles amb els extrems molt angulosos que defineixen digitacions gairebé lanceolades que es juxtaposen amb les de les fulles laterals i defineixen un rombe, un rectangle i dos triangles. Aquesta tendència també apareix en les fulles de la *secunda folia*, on els lòbuls centrals s'aproximen amb els laterals. Sobre aquests, apareixen les hèlixs en forma de cinta llisa de secció lleugerament còncava. En l'àbac, si bé s'observa part de la flor, no hi ha cap evidència que indiqui la presència del calze.

La funció urbana d'aquestes termes devia ser molt important. Per una banda són els banys coneguts per aquesta època més importants i extensos de la ciutat, en clara contraposició als petits *balnea* que es coneixen a la zona portuària (Macias, 2004). Altrament, aquestes termes foren, a partir de l'abandó del teatre de la ciutat (finals del segle II-inicis del III) i del fòrum de la colònia (mitjan segle IV) el principal espai lúdic de caire quotidià. Això explica la intervenció del *praeses provinciae* en la seva restauració, i posa de manifest un conegut cas d'evergetisme de l'òrbita imperial que suplí la impossibilitat de la munificència municipal en el finançament d'un edifici tan costós com uns banys. Aquest fenomen és conegut en altres conjunts termals de províncies, com ara a les *thermae cassiorum* d'*Olisipo* o els banys de Sabratha i Satafis al nord d'Àfrica. En el cas de Tàrraco coneixem una altra intervenció imperial amb la restauració de l'amfiteatre promoguda per Heliogàbal (221).

Les termes es mantingueren en ús fins al segle V dC. El seu abandó s'ha d'associar a la incapacitat o manca de voluntat de mantenir l'edifici en ús per part de l'administració local i imperial. Processos socials similars es produïren amb relació a altres àrees públiques de la ciutat. Així, coneixem la transformació de la plaça de representació del *Concilium Provinciae* durant la primera meitat del segle V i, possiblement durant la segona meitat, del circ i de l'amfiteatre. En el seu context històric, l'abandó de les termes públiques de Tàrraco es mostra com un fet coherent. Si bé coneixem casos de termes imperials en ús fins al segle VI a Roma, o fins al segle VII per a Cartago, es tracta fonamentalment de ciutats rellevants. En la major part dels casos l'abandó d'aquests conjunts termals es produeix durant el segle V a causa de les dificultats de sufragar el seu cost econòmic.

BIBLIOGRAFIA

- ALEU, M. (1983) «Cloacas de la Tarragona romana». *Diario Español de Tarragona* (10/3/83). Tarragona.
- BARRERA, J. L. (2000) *La decoración arquitectónica de los Foros de Augusta Emerita*. Mèrida.
- BOUET, A. (2003) *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*. Roma. (Collection de l'École Française de Rome; 320)
- DÍAZ, M.; MACIAS, J. M. (2000) «Excavacions arqueològiques en el solar núm. 36

- del carrer del Gasòmetre», *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. DAC 3, Tarragona, 107-110.
- DOMINGO, J.; FIZ, I.; MAR, R.; RUIZ DE ARBULO, J. (en premsa) «Programas arquitectónicos de época augustea y flavia en Tàrraco». *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente* (Cartagena 2003), 69-81 (preactes).
- DÍAZ, M.; GARCÍA, M.; MACIAS, J. M.; POCIÑA, C. A. (en premsa) «Elementos arquitectónicos del área termal pública del puerto de Tarraco». *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*. (Cartagena 2003).
- GABRIEL, R. (2001) «Aproximació a la topografia antiga de Tarragona». *Butlletí Arqueològic* 23, Tarragona, 281-346.
- GUTIÉRREZ, M. A. (1988) «Bases para un estudio del capitel jónico en la península Ibérica». BSEAA LVI, Valladolid, 25-44.
- GUTIÉRREZ, M. A. (1992) *Capiteles romanos de la Península Ibérica*. Valladolid.
- KOPPEL, E. M.; RODÀ, I. (1996) «Escultura decorativa de la zona nororiental del *Conventus Tarraconensis*». A: *Actas II Reunión sobre escultura romana en Hispania* (Tarragona 1995). Tarragona, 135-181.
- MACIAS, J. M. (1999) *La ceràmica comuna tardoantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*. Tarragona: MNAT. (TULCIS. Monografies Tarraconenses; 1)
- MACIAS, J. M. (2000) «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat». A: *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*. Tarragona: DAC 3., 83-106.
- MACIAS, J. M. (2004) «Els Banys termals a Tàrraco: urbs i otium». A: *Tàrraco i l'aigua*. Tarragona: MNAT, 71-82.
- MACIAS, J. M. (en premsa) *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tàrraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Documenta 2, ICAC.
- MACIAS, J. M.; REMOLÀ, J. A. (en premsa) «El port de Tàrraco a l'Antiguitat Tardana». *VI Reunió d'Arqueologia Hispànica Cristiana Hispànica* (València 2003).
- MAR, R.; ROCA, M.; RUIZ DE ARBULO, J. (1993) «El teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente». A: *Teatros romanos de Hispania*. CAR 2, Múrcia, 11-23.
- MÁRQUEZ, C. (1993) *Capiteles romanos de Corduba Colonia Patricia*. Còrdova.
- MÁRQUEZ, C. (1998) *La decoración arquitectónica de Colonia Patricia. Una aproximación a la arquitectura y al urbanismo de la Córdoba romana*. Còrdova.
- MIRÓ, M.T. 1994: «Dades per a un estudi de l'evolució urbanística de Tàrraco: El carrer dels Caputxins de Tarragona». A: *La ciutat en el món romà*, XIVè CIAC de Tarragona (1993), vol. 2, Tarragona, 287-289.
- POCIÑA, C. A.; REMOLÀ, J. A. (2001) «Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)». *Saguntum* 33, València, 85-96.
- RAMALLO, S. F.; RUIZ, E. (1998) *El teatro Romano de Cartagena*. Múrcia.
- RUESTES, C. (2001) *L'espai públic a les ciutats romanes del conuentus Tarraconensis: els fòrums*. Bellaterra.
- RUIZ DE ARBULO, J. (1999) «Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana (s. II aC-II dC)». *Empúries* 51, Girona, 31-61.